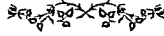

MUHAMMED İKBAL'İN KUR'AN TASAVVURU

Celal TÜRER*

Özet:

Kur'an tasavvurunun Müslüman kimliği açısından önemi tartışmasız bir konumdur. Ancak son iki yüzyılda yaşanan olaylar neticesinde Kur'an tasavvurumuzu yeniden gözden geçirmemiz gerektiğini ileri süren bazı yaklaşımlarla karşılaşmaktayız. Bu yaklaşımlar temelde Kur'an'ı yeniden keşfetme, hayatı ve eşyayı Kur'an perspektifinden yeniden anlamlandırma ve Kur'an'ın kavram ve düşünce dünyasını yeniden ele alma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Modernist perspektif olarak adlandırılabilir olan bu yaklaşımlar, 'geleneğin' mevcut formu ile Müslümanların sorunlarını çözümlenemeyeceği ve 'ilerleme'nin ancak Kur'an'a dönüşle gerçekleşeceği savı ekseninde İlahi Hitab'ın mahiyetinden başlayıp anlaşılmasına kadar süren bir dizi tartışmayı gündeme getirmektedirler. Bu tartışmayı örtük bir biçimde felsefi formasyonun verdiği tutarlık ve derinlik içinde; şair hassasiyetinin verdiği naiflik ve tahayyül ile süsleyerek; hayatı boyunca sürdürdüğü kararlılık ve içtenlikle gerçekleştiren Müslüman düşünürlerden biri Muhammed İktbal'dir. Bu yazı, yaşayışında ve düşüncelerinde dinamik bir Kur'an âlemi anlayışını savunan İktbal'in görüşlerini ortaya koymayı hedefler.

Anahtar Kelimeler: Kur'an Âlemi, Muhammed İktbal, Benlik, Modernlik.

The Conception of Qur'an in Muhammad Iqbals

Abstract:

There is no doubt that Qur'an image is very important for Muslim identity. But as an outcome of some developments occurred in the last

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

two centuries, we have witnessed some approaches that suggest the necessity to review our image of the Qur'an. These approaches essentially arise from the need to rediscover the Qur'an and reconstruct the meaning of life and things from the Qur'anic perspective. These approaches that can also be labeled as modernist perspective argue that the Islamic tradition in its present form cannot solve the problems of the present day Muslims and the progress can only be succeeded by returning to the Qur'an and within this framework many issues such as the nature of "divine address" and understanding of Qur'an have been discussed. In his elusive and poetical manner and with his philosophical formation, Muhammad Iqbal is one of the great Muslim thinkers who involved in this discussion and carried out this task with sincerity throughout his life. This essay aims to evaluate the thoughts and ideas of Muhammad Iqbal who always holds the dynamic Qur'an image.

Key Words: The Qur'an Universe, Muhammad Iqbal, Ego, Modernity.

Kur'an tasavvurunun Müslüman kimliği açısından önemi tartışmasız bir konudur. Ancak son iki yüzyılda yaşanan olaylar neticesinde Kur'an tasavvurumuzu yeniden gözden geçirmemiz gerektiğini ileri süren bazı yaklaşımlarla karşılaşmaktayız. Bu yaklaşımlar temelde Kur'an'ı yeniden keşfetme, hayatı ve eşyayı Kur'an perspektifinden yeniden anlamlandırma ve Kur'an'ın kavram ve düşünce dünyasını yeniden ele alma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Modernist perspektif olarak adlandırılacak olan bu yaklaşımlar, 'geleneğin' mevcut formu ile Müslümanların sorunlarını çözümlenemeyeceği ve 'ilerleme'nin ancak Kur'an'a dönüşle gerçekleşeceği savı ekseninde İlahi Hitab'ın mahiyetinden başlayıp anlaşılmasına kadar süren bir dizi tartışmayı gündeme getirmektedirler. Bu tartışmayı örtük bir biçimde felsefi formasyonun verdiği tutarlık ve derinlik içinde; şair hassasiyetinin verdiği naiflik ve tahayyül ile süsleyerek; hayatı boyunca sürdürdüğü kararlılık ve içtenlikle gerçekleştiren Müslüman düşünürlerden biri Muhammed İktbal'dir. İktbal, yaşayışında ve düşüncelerinde dinamik bir Kur'an anlayışı savunmuştur. Onun bu yoldaki gayretlerini Kur'an âleminin yeniden dirilişine dair bir arayış olarak okumak mümkündür. Bu arayışın temelde dini (olanı) sorgulamak ve yeniden inşa etmek ekseninde geliştiği görülmektedir. Kanaatimizce bu eksen İktbal'in düşüncelerini ilham aldığı dinamik Kur'an tasavvurunu her daim önümüze getirmektedir. Bu sebepten bu yazıda İktbal'in

hayatında ve düşüncelerinde Kur'an'ın yerini tasvir ederek, onun dinamik Kur'an tasavvurunu yansıtan benlik anlayışını konumuz ekseninde incelemeye çalışacağız.

Kur'an ve İktbal

Kur'an-ı Kerim İktbal'in hayatına hiçbir kitabın ve şahsiyetin yapamadığı tesiri yapmıştır. İktbal, ilahi hitaba yeni Müslüman olmuş birinin yönelişi ile yönelmiş; Kur'an'ı atalarından mal-mülk şeklinde devralan bir mirasyedi tavrında hiç olmamış; zamanında pek çok kimsede bulunmayan bir araştırmacılık ve aşkla Kur'an'ı okumuş ve anlamıştır. Kur'an hakikatleri ve manalarından meydana gelen yeni bir âlemi keşfettiği zamanki sevinci, Kristof Kolomb'un yeni bir kıtayı keşfedip de kıyasına çıktığı zamanki sevincinden daha fazla olmuştur. Hatırlanacağı gibi Kolomb ve arkadaşları Amerika kıtasını keşfettiklerinde bu kıtada yaşayan yerliler onlara hayretle bakıyor ve çılğınca sevinçlerine bir mana veremiyorlardı. Zira onlar doğup büyüdükleri bu kıtada yeni bir şey göremiyorlardı. Bu duruma benzer bir şekilde İktbal, Kur'an âleminde yaşayıp yeni şeyler göremeyen ve keşfedemeyen Müslümanlara hayret ediyor, Kur'an'ın hakikat ve manalarının her an keşfedileceğini hatırlatıyordu.

İktbal'in Kur'an âlemindeki keşif ve buluşu, kaybolmuş insanlığın keşfedilişi ve yitmiş insani değerlerin izinin bulunuşudur. Zira ister dün olsun isterse bugün olsun insanı kaybolmuş ve insanlık değeri yitmiş bir dünyada hayır yoktur. Oysa dünyanın insana olan ihtiyacı yeni kıtalar ve meçhul okyanuslara olan ihtiyacından çok daha şiddetlidir. İktbal'e göre aranan ve özlenen insan Müslümandır. Zira Müslüman ya da insan-ı kamil âlemin değişmeyen sabit hakikatidir. Onun imanı hak dairenin sabit noktasıdır. Onun dışındaki her şey; kaybolan, solan köpük, aldatan serap gibidir. Başka bir ifadeyle maddi âleminde onun dışında her şey bir vehim, bir tılsım ve bir mecazdır. Doğrusu Kur'an âleminde Müslüman, hakkın sırlarından bir sır, dünyanın temel direklerinden bir direk ve insanlığın muhtaç olduğu bir ihtiyaçtır. O yaşamaya, zafere ve yücelmeye müstehaktır; hatta onun yaşaması ve büyümesi bu âlem durdukça şarttır; farzdır. Bu yüzden Müslümanın dünyadan kopması ve helak olması mümkün değildir. Çünkü o enbiyanın risaletlerinin işaretidir ve onun ezanı İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed (s.a.s.) getirdikleri hakikatin ilanıdır. Nasıl hayatın şekil kazanması su, hava, ışığa ve hararete bağlıysa, hayatın mana ve gerçeklik kazanması Müslümanın haykırmak, yerine getirmek ve uğrunda çaba sarf etmekle görevlendirildiği gayeler, özler, iman ve seciyelere bağlıdır. Bu unsurlara sahip Müslüman ışık saçan güneş ve yıldızlar gibidir. Zira o, ölümsüz bir görev, ölümsüz bir emanet üstlenmiş ve ölümsüz

bir gaye için yaşamaktadır. İkbâl bu durumu veciz bir şekilde “Müslüman Allah'ın son risaletidir. Bu risalete nesh ve tebdil işlemez.” diyerek anlatır.¹

İkbâl hayatı boyunca Kur'an âleminden hiç dışarı çıkmamış, hep onun semasında uçmuş ve onun ufuklarında gezinmiştir. Araştırmaları geliştikçe, düşünce ufku derinleştikçe Kur'an'ın ölümsüz bir kitap, ebedi bir irfan kaynağı, mutlulukların temeli, açılmaz kilitlerin anahtarı, çözülmez meselelerin cevabı, hayatın kanunu, karanlıkları aydınlatan meşale olduğuna imanı artmıştır. O, Müslümanları ve diğer insanları Kur'an üzerine düşünmeye, onu anlamaya, araştırmaya, asrın problemlerini onunla halletmeye, medeniyetin buhranlarını onunla çözmeye ve hayatı onun hikmetiyle düzenlemeye davet eder. Hayat ve kuvvet bahşetmek üzere indirilmiş bu kitaba ilgi göstermeyenleri ayıplar; hayatı doğrudan doğruya Kur'an'ın hikmetiyle düzenlemeyen milletlerin hep zelil olduğunu haykırır.²

İkbâl'e göre Kur'an, hakikati arayanların, hakikat peşinde koşanların sermayesidir. Zira onun sinesinde hayat yatar ve hayat her şeye can ve kemal verir. İkbâl'in her şeye can ve kemal veren hayat kitabını okuyuşu diğer insanların okuyuşlarından farklı olmuştur. Onun Kur'an'dan zevk ve tad almasında bu özel okuyuşun rolü büyüktür. Kur'an'ı nasıl okuduğunu kendisi şöyle anlatır: “Her gün sabah namazından sonra Kur'an okumaya karar vermiştim. Babam beni görür ve ne yaptığımı sorardı: 'Kur'an okuyorum' diye cevap verirdim. Tam üç sene bu suali sormuş, ben de aynı cevabı vermiştim. Bir gün dedim ki: 'Baba, bu soruların manası ne? Hep aynı şeyi soruyorsun, ben de cevap veriyorum, ertesi günü tekrar soruyorsun?' Bunun üzerine bana dedi ki: 'Oğlum demek istiyorum ki, Kur'an'ı sana inmişçesine oku!' İşte o günden itibaren Kur'an'ı anlamaya ve ona tam yönelmeye başladım. İşte o günden sonra söylediğim her şey onun nurlarından aldıklarım; nazmettiğim şiirlerim onun incilerinden dizdiklerim olmuştur.³ İkbâl'in Kur'an okuyuşunun ilahi hitabın işitilmesi ya da vahyin kalbe inişi şeklinde kalbi ve tecrübî bir anlayışa dayandığı açıktır. Bu tarz tecrübî tevil metodunun, tecrübenin değişimine ve gelişimine binaen, her bir okumada metnin manasını sürekli değiştireceği ve farklı anlam seviyeleri kazanacağı muhakkaktır. İkbâl lafızlarla yetinen insanların Kur'an'ın kabuğu ile meşgul alacağını; hâl-

1 Haseni en Nedvi, *İkbâl'in Mesajı*, çev: Yusuf Işıcık, İstanbul, 1999, s. 85-86.

2 Nedvi, s. 48-49.

3 Muhammed İqbâl, *Cavidname*, çev: Annemarie Schimmel, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 1999, s. 203-204.

buki Allah'ın kelamının adeta Cenab-ı Hakk'tan işitiliyormuş gibi bizatihi tecrübe edilmesi gerektiğini ileri sürer. O, Bal-i Cibril'de kalbe ilham olmadıkça ne Razi ne de Keşşaf yazarının Kur'an kilidini açamayacağını beyan eder.

Schimmel, İktbal gibi Kur'an ile hemhal olan başka bir kimseyi görmediğini zikreder. Ona göre Yüce Allah İktbal'e Kur'an mesajını insanlığa aktarması hususunda lütuf göstermiştir. Bu lütuf sayesinde onun yazdıkları ve söyledikleri tümüyle Kur'an'dan olmuştur. Bununla beraber İktbal bu dünyadan ayrılmadan önce Kur'an'ı anlatan bir kitap yazmayı arzulamıştır. O, bu kitabı yazacak en iyi kişi olduğuna emindir. Öyle ki kendisinin felsefi ve dünya görüşünün temeli olacak bu esere bir ad bile vermiştir; Kur'an'ın Tetkikine Yardım/Aids to the Study of Quran. İktbal, hükümet tarafından destek sözü verilmiş bu eser yerine, Hindistan'daki Kur'an hareketini inceleyen bir eser yazmayı tercih etmiştir. Ancak İktbal ne Kur'an hakkındaki ne de Hindistan'daki Kur'an hareketine dair eserini yazmadan hayata gözlerini yummuştur. Tüm bunlara rağmen Schimmel İktbal'in yazdıkları ve söylediklerinin tümüyle Kur'an'dan mülhem olduğunu ileri sürer.⁴

İktbal, yazı, şiir ve söylevlerinde Kur'an'ın sadece Müslümanların değil; insanlığın en iyi rehberi olduğunu vurgulamıştır. Kur'an ilâhî kelâmdan ibaret olduğu için, potansiyel olarak bütün evrensel hikmetleri ihtiva eder. Bu evrensel hikmetler insanlığa ahlaki anlamda yol göstericilik yapar. Nitekim İktbal, Nicholson'a yazdığı bir mektupta, Kur'an'ın metafizik bir kitap olmadığını aksine hem bu dünya hem de öbür dünyadan, yani nihai sondan haber veren bir kitap olduğunu söyler.⁵ Bu manada Kur'an'ın amacı insanlığın sosyal hayatını tedrici ama kökten bir devrimle değiştirmek; ulusal ve ırki teamüller yerine insan bilincini tamamlamak ve geliştirmektir. O, dünyadaki mevcut anlayışları inceleyen birisinin Kur'an'ın bu hususlardaki ilkeleri ve görüşlerinin muhteşem olduğunu görür. O halde yapılacak şey, Kur'an'ın mükemmel bir kitap olduğunu göstermektir. Bunun için de Müslümanların Kur'an ile hemhal olması gerekir. Bu hal olmaksızın Kur'an'ın ruhunun kavranamayacağını belirtir.

İktbal'e göre Kur'an Müslümanlar için sadece bir uyarıcı ve dinamizm mesajı değil; aynı zamanda hukukun kaynağıdır. Bununla beraber Kur'an bir hukuk kitabı da

4 Muhammed İktbal, *Cavidname*, s. 17.

5 Muhammad Altaf Hassan Ahangar, "Iktbal and Qur'an: A Legal Perspective" Bkz. www.allamaiqbal.com/publications/journals/review/oct94/1.htm.

değildir.⁶ Kur'an'ın hukuka kaynaklığı insanlığın hayatının tüm veçhelerini kapsaması ve idare etmesi hasebiyledir. Gerçekten devrimci karakteri ışığında Kur'an'ın muhtevası varoluşun ya da insan hayatının tüm veçhelerini kapsayacak şekilde ezeli geçerliliğe sahip ilkeler ve yol göstericilikle doludur. Bu husus, Kur'an'ın da kendisini sık sık tavsif ettiği üzere, yol göstericilik (hidayet rehberi) niteliğine işaret eder.⁷ Bununla beraber bu ilke ve rehberlikler İslam toplum ve kültürünün tüm yönlerini tasvir etmezler; yoksa pratik olmazlardı. Oysa Kur'an'ın pratik sınırları âlimlerle alakalıdır. Kur'an esasen kurumların temel taşı olacak kuralları vurgular. Bu açıdan bakıldığında Hz. Peygamber'in işlevi Kur'an'ın işaret ettiği bir kurumu pratik olarak tamamlamak ve göstermektir. Açıkta ki bu husus Kur'an'ın dini, devleti, ahlakı ve siyaseti birleştirdiği noktaya işaret eder.⁸

İkbal, Kur'an'daki hukuk ayetlerinin ezeli ve değişmez olduğuna dair geleneksel anlayışı benimsemekle beraber şeriat sınırları içinde kalarak tek biçimli bir anlayışa bağlanmaz. Ona göre Kur'an'ın yorumlanması kadıların görüşleri ile sınırlı değildir. Bilindiği gibi hukuk âlimleri metnin akide ve amelle ilgili meseleler bağlamında ne söylediğiyle ilgilendirler. Oysa Kur'an'ın yorumu bireysel yaşantılarda somutlaşan varlık tarzlarına işaret eder. Her insan kapasitesi çerçevesinde Kur'an'ın insanın önüne açtığı imkânlardan yararlanarak yaşadığı varlık tarzlarında hakikatlerini bulmaktadır. İmkân alanları değiştikçe ve geliştikçe bu hakikatler de değişikliğe uğramakta ve yaşanan yeni varoluş tarzı olmaktadır. İşte Kur'an'ın insanın önünde açtığı bu canlı dinamik, diyalektik varlık imkânları, sabit bir hakikat değil, Kur'an'ın oluşturduğu sembolik yapıya uygun zaman, zemin ve fertlerin durumuna göre değişkenlik arz edebilecek farklı varlık tarzları, yeni hakikatler imkânını sunmaktadır. Bu durum, hayatın sürekli yaratma süreci oluşuna, hayatın dinamik akışının Kur'an'ın tekrar tekrar yorumlanacağına işaret eder. Bu süreçte içtihat yeniden yorumlamayı, yani Kur'an'ın dinamik ve uyarıcı görünümünü yansıtır. İctihada, istihvan ve icmayı eklediğimizde hukukun dinamik bir yapı kazanacağı aşikâr olur.⁹

İkbal, Kur'an'ın hayatın gerçek sorunlarını çözmek için geldiğini beyan eder. Ona göre ruhaniyet insanın içindedir; metinde değildir. Bu nedenle metnin hayatın gerçek

6 Muhammed İqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*. Lahore, 1977, s. 131. (Bundan sonra bu esere atıflar (R.) olarak gösterilecektir.

7 Bakara, 2/2, 97, 185; Nahl, 16/64.

8 İqbal, R., s. 32.

9 İqbal, R., s. 133.

sorunları doğrultusunda her daim yorumlanması gerekir. Bu, Kur'an'ın bütün kavramlarının ve bütün ayetlerinin günümüz hayatının içine dâhil edilerek test edilmesi anlamına gelir. Eğer anlayışlarımız ve yorumlarımız bu testten başarı ile geçerse Kur'an insanlık vicdanının sesi olabilir. Kur'an'ı ilahi bir kalp sedası; dinî bir kalp terbiyesi olarak kabul eden İktbal'in tüm hedefi, statik Kur'an anlayışını benimseyen - Kur'an'ı yüzünden okuyan- Müslümanları dinî deneyim ve deruni hayatın yüceltilmesine dayanan dinamik bir Kur'an anlayışına -Kur'an'ı yürekte okumaya- davet etmektir.

İktbal'in hayatı boyunca tüm hedefi İslam dünyasının yeniden uyanışına katkıda bulunmak olmuştur. O, bu yolda pek çok orijinal fikir serdetti. Çünkü orijinallik yeniden doğuşun şartlarından birisidir. Ona göre orijinal olan Kur'an'ın gösterdiği, onun çizdiği hayat şeklidir. Zaten o her fırsatta başkalarını taklit etmek yerine yeniden Kur'an'a, İslam'ın temel ilkelerine dönmenin gerekliliğini vurgular. Ona göre Müslümanlar Kur'an'ın menzil ve maksadından ayrılmışlardır. Onların kalbinde Kur'an ateşi yanmıyor, göğüslerinde Mustafa yaşamıyordu. Nitekim İslam dünyasında görülen durgunluk, tembellik ve istikrarsızlık Müslümanların kabahatidir. Onlar Kur'an'ın hakiki manasını, yani meyvelerini yemeyi unutmuşlardır. Eğer Müslümanlar dünyanın nizamını yeniden kurmak istiyorlarsa, ruhu her daim yeni olan Ümmülkitab'a yönelmelidir.¹⁰ Çünkü kurtuluş ancak Kur'an'ın bu dinamik ruhunun anlaşılması ile mümkündür. Bununla beraber İktbal, Kur'an'ın ve İslam'ın temel ilkelerinin anlaşılması için modern düşünceden yararlanmanın, bilimi bu esasların hizmetinde kullanmanın gereğini vurgular.¹¹

İktbal'in Kur'an Tasavvuru

İktbal'in düşüncelerinde ilham aldığı esas kaynak her zaman Kur'an olmuştur. Kur'an'da onu büyüleyen şey The Reconstruction of Religious Thought in Islam'da vurguladığı gibi, onun dinamik anlayışıdır. Bu anlayışa göre Kur'an, fikirden ziyade eylemi/ameli vurgulayan ilahi bir kelimedir.¹² İktbal'in Kur'an tanımını düşünce sisteminde iki şekilde okumak ya da değerlendirmek mümkündür. Eğer kelam insanın

10 İqbal, *Cavidname*, s. 227-230. (İktbal'in buradaki "Ümmü'l-Kitab" ifadesi, Kur'an'ın ayetleri olarak anlaşılmaktadır.)

11 İqbal, R., s. vi.

12 İqbal, R., s. v; A. Schimmel, *Muhammed İktbal*, çev: Senal Özkan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 60.

varlık alanına ait ve onun varlık tarzını belirleyen yüklem olarak değerlendirilirse, bu takdirde belirlemenin insan varlığıyla irtibatlı olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Mantık ve gramatik açıdan bu şekilde değerlendirildiğinde, ilahi kelim insanî varoluş alanında eylem olur. Bir de felsefi düşünce açısından değerlendirilirse, o zaman bu tanımdaki yüklem, konu ile yer değiştirir. Bu durumda kelim asıl töz ve ilahilik de ayırım iken, bir nitelik ve araz gibi gözükken ayırım olan ilahilik (ilahî varlık, potansiyel Kur'an) asıl töz olur ve kelim onu şekillendiren bir nitelik olur. Böyle düşünlüdüğünde tanımı "Kur'an ilahî bir eylemdir" şeklinde yorumlamak mümkün olur. İkbâl'e göre her iki değerlendirme Kur'an'ın hedef ve işlevinin ne olduğuna işaret eder. Buna göre Kur'an'ın asıl amacı insanda "ne olduğunun" şuurunu uyandırması; insanlığa özünü hatırlatmasıdır. Bu yüzden İkbâl ısrarla Kur'an'ın (metafizik boyutta) "Allah-âlem-insan" ilişkisine dair yüksek bir bilinç oluşturan bir kitap olduğunu vurgular.¹³ Bu anlayışa göre Kur'an bir bilgi kaynağı olmaktan ziyade bir bilinç kaynağına; epistemolojiden ziyade ontolojik bir statüye işaret eder. Kur'an'ın fiili bir varoluşa işaret etmesi, onun zihinsel, yazılı, sözlü boyutlarının ötesinde, anlamının zamansal-mekânsal tecrübe konusu haline gelmesi ve belli bir tarihsel hadise olarak fiilî varlık kazanması anlamına gelir. Kur'an'ın eylem oluşu onun evrenselliğinin somut bir ifşasıdır. Daha açık bir ifadeyle Kur'an'ın evrenselliği, insanları kendi mesajı doğrultusunda yönlendirebilme gücünün tezahür etmesinde, yani fiilî metin olarak insanların eylemlerinde var olmasında ortaya çıkar.

İkbâl'e göre Kur'an'ın gerçeklik/varlık olma ya da varoluşumuzu şekillendirme durumu biz insanlara ait varlık âleminde, yani Kur'an'ın bize yöneldiği noktada tezahür etmektedir. Bu, ilahî kelâmın insanda "Allah-âlem-insan" ilişkisine dair yüksek bir bilinç (takva) kazandırmasıyla gerçekleşir. Bu bilinci taşıyan insan, vicdanları uyandırarak birlikte yolculuğun/birlikte yürümenin farkındalığına tüm insanları davet eder. Bu davet, Allah dâhil birlikteliğe katılan tüm varlıklara karşı sorumlu oluşun bilincinde olmak anlamına gelir. Bu varoluş hali (condition), birlikteliğin her daim ahlak ve adalet ile ayakta durduğunu ve insanın her eyleminde ahlak ve adaletle sınırlandırıldığını gösterir. Bu hale sahip insan bundan sonra bilgi elde etmeye yönelir. Bilgi ise bütün varlığa saçılmıştır; tarih, tabiat ve hayat bilginin kaynaklarıdır. Bu bilgi kaynakları elbette vahyin ışığında aydınlanacaktır. Bu noktada insana düşen esaslı bir hakikat arayışına girmek; varoluş bilinci içinde bilgiyi aramak; tarihin, ta-

13 İqbâl, R., s. 8-9.

biatın ve hayatın neresinde ise onları bulup ortaya çıkarmaktır. İktbal, bu durumun Kur'an'da geçen "akıl sahipleri için işaretler vardır"¹⁴ ayetiyle temsil edildiğini ileri sürer.

İktbal, hakikatin aslen ruhi ve onun da çeşitli derecelerinin olduğunu beyan eder.¹⁵ Bu manada Kur'an hakikatin, çeşitli varoluş tarzlarıyla, bizim varlık âlemimizde ortaya çıkmasını temsil eder. Buna göre Kur'an, âlem ve insan birbirinden ayrı bir hakikat değildir; aksine bu üçlü tek bir hakikatin farklı görünümleridir. Tıpkı sufi düşüncede olduğu gibi Kur'an-âlem-insan hitb-ı ilâhî olarak vücudun bu üç farklı mertebesi, her biri diğerlerinin farklı bir sreti olması hasebiyle birbirine paraleldir. Vücudun bütününe sirayet etmiş olan ilâhî hitaptan maksat insandır. O halde varlığımızın çeşitli evrelerinde Kur'an'ın varlığı aımlanmaktadır. Bu açıdan baktığımızda Kur'an'ın müstakil bir mahiyetle diğer varlık türlerinden ayrılan bir varlığından söz etmemiz mümkün gözükmez. Nitekim Kur'an'a kelim denilmesi bu fiili duruma işaret eder. Kur'an'ın eylem oluşu ile bizim varlık lemimizdeki varlığını betimlemekte ve bizim var oluşumuzla i içe bir görünüm arz etmektedir. Sözgelimi "Hz. Peygamber'e indirilmesi," vahiy tecrübesinde Kur'an'ın bizim varlık alanımızdaki ilk ortaya çıkışını, yani kaynağını belirtmektedir. "Mushaflarda yazılması", Kur'an'ın yazıda form kazanması ve varlığa gelmesini ifade ederken, "tevatürle naklonulması", şifah (sözlü) olarak dilde varlığını sürdürmesini belirtmektedir. "Tilavetiyle ibadet olunması" ise, Kur'an'ın dini hayatımızda ortaya çıkması, fiili bir görünüm alması anlamı taşımaktadır.¹⁶ Tüm bu evreler insanoğlunda Kur'an'a dayanan deruni tecrübeyi/deneyimi hayati bir süreç olarak oluşturmayı ifade eder.¹⁷

İktbal'e göre Kur'an beşer bilincini aydınlatacak hakikatlere işaret eder. İnsanın kendi iradesiyle bu hakikatlere bağlanması dinin tezahürüdür. Bu manada Kur'an dini sadece göstermekle yetinmez aynı zamanda onu düşündürüp yaşatır. Bu yüzden Kur'an'da din son derece bilinçli ve dinamiktir. İktbal'e göre din daha geniş ve daha zengin bir hayat araşışı; temelde hakikatin keşfine yol açan deruni bir deneyimdir.¹⁸ Bu deneyim bireysel düzeyde ve psikolojik içerikte insanın kendi içine doğru akan

14 Kur'an, Nahl, 16/12.

15 İktbal, R., s. 71.

16 Ömer Faruk Yavuz, "Varlığından Yorumuna Kur'an", İlahiyat Fakülteleri Tefsir Anabilim Dalı III. Koordinasyon Toplantısı, Kayseri, 2006, s. 75-77.

17 İktbal, R., s. 25-27;

18 İktbal, R., s. 184.

bir hesaplaşmayla başlar. İlk evrede nefsin bilgisine ulaşan insan metafiziğe kayar ve burada Tanrı'ya kavuşur. İman psikolojik düzeyde başlayan, metafizikle devam eden ve namütenahi içindeki mukadderata teslim oluştaki sonuçlanan üçlü bir süreçten geçerek gerçekleşir.¹⁹ Bu metafizik süreç aklın güçsüzlüğünün yavaş yavaş kendisini belli etmesi, insan ruhunun bu bağlamda adım adım sorular üreten ama cevapları yetersiz olan akıldan, soruların bittiği yer olan imana kaymasıdır. İman sadece aklın ve bilimin bittiği yer değil, felsefenin de bittiği yerdir. Bu yer, metodunun yargılayıcı akıl olmadığı; aksine onu yer yer kullanmasını bilen ruhsal deneyimdir. Akıl bu süreçte belki bir merdivendir, akılsızlıkla Allah'a varılmaz. Ancak akıl merdiveninin bütün basamaklarını aşp, kalp ve ilham kanadının aşılmasına ihtiyaç vardır.²⁰ Zira hayatın cevheri aşktır, aşkın cevheri ise egodur.

İkbal'in Benlik Anlayışı

İkbal düşüncesinde Kur'an gerçek anlamını insan dolayımında kazanmakta ya da tezahür ettirmektedir. Dahası Kur'an insanın özellikleriyle irtibatlı olarak anlamını izhar etmekte; bu durum tek bir fertte olduğu gibi tüm insanlıkta da kendisini göstermektedir.²¹ Şöyle ki canlı bir obje olan insanla cansız bir metin olan kitap karşılaşınca canlı olan ister istemez özne oluyor. İşin tabiatı budur. Cansız ona göre şekil alıyor. Kimi sesinden, kimi nağmesinden, kimi manasından, kimi hurufundan, kimi de yüzünden etkileniyor. Burada etkileyen bir takım "harfler" olmasına rağmen yine de özne "canlı" olandan başkası değildir. Sözelimi Kur'an hidayet edici özelliği ancak insanın hidayeti istemesiyle gerçekleşir. Öyle ki Kur'an'ı dinleyip gönüllerini ona açan cinler Müslüman olurlar.²² Her zaman olmakta olan, oluş halinde olan öznedir, olmuş bitmiş, noktası konulmuş olan değildir. Bu nokta, esasen insanın mahiyetinin bilinmesiyle ilahi hidayetin doğrultusunun beraberce işlediğine işaret eder. Bu yüzden insanın bilinmesi ilahi hitabın (mahiyetinin) bilinmesi anlamına gelir.

İkbal'e göre insan, benlik şuuruna sahip bir varlıktır. Zira benlik, sezginin bize bildirdiği en temel realitedir. Bu gerçek Kur'an'ın sadeliği ve etkileyici üslubuyla defalarca vurgulanmıştır.²³ Buna göre insan iç benliğinde, yaratıcı bir faaliyet, yüksel-

19 İqbal, R., s. 181-182.

20 İqbal, R., s. 184; 1-2.

21 Tahsin Görgün, "Kur'an: Vahyin Özü", *İslam'a Giriş*, ed. Bünyamin Erul, D.İ. B. Yayınları, Ankara, 2008, s. 56-57.

22 Kur'an, Ahkaf, 46/29-32; Cin, 72/1-7

23 Kur'an, Bakara, 2/30; Taha, 20/122; Ahzab, 33/72.

me halinde bulunan ruh, varlığın/vücudun bir halinden diğer bir haline yükselen bir varlıktır. Başka bir ifadeyle benlik halden hale geçen ve durup dinlenmek bilmeyen sürekli bir oluşum içinde akıp giden tecrübeler bütünüdür. Benlik, kendisini zihin halleri diye adlandırılan olayların bir birliği olarak ortaya koyar. Bu birlikte zihni durumlar birbirini karşılıklı olarak tecrit etmezler; aksine birbirlerini kapsarlar ve karmaşık halledirler. Bu zihni birlik eşsizdir ve fiziki bütünlükten oldukça farklıdır. Sözgelimi, inançları diğerine göre sağında veya solunda diye ayırt edemeyiz. Zira beden mekâna bağlı iken, zihni halleri böyle bir bağlılıktan uzaktır.²⁴ Bu durum benliğin ilk özelliğinin birlik ve bütünlük arz eden bir bilinç akışı/zihni haller toplamı olduğudur.²⁵

İkbal benliğin ikinci özelliğinin, onun eşsizliği/kendine mahsusluğu (uniqueness) olduğunu ileri sürer. Ben/lik/ler sonlu olmalarına rağmen bağımsız merkezlere sahiptir. Dolayısıyla her ben/lik kendine mahsus oluşunu/eşsizliğini kaybetmeden birbirleriyle karşılıklı ilişki içine girerler.²⁶ Benlik, kendi öz tecrübesi tarafından şekillendirilen ve nizama konan yön verici bir enerji olduğu için eşsizliğini hiçbir zaman kaybetmez.²⁷ Benliğin sevk ve irade edici özelliği Kur'an'da açıkça dile getirilir: "Sana 'ruh'u sorarlar. De ki 'ruh' Rabbimizin emrindedir. Zaten size (bu konuda) çok az bir (bilgi verilmiştir) ilimden başkası verilmemiştir."²⁸ İkbal bu ayeti "...haberiniz olsun ki yaratmak da yönetmek de O'na mahsustur..." ayeti ile ilişkilendirir²⁹ ve ayetleri yorumlarken "halk" ve "emr" kelimelerine dikkati çeker; İkbal'e göre "halk" yaratma, yani ortaya çıkarmadır. 'Emr' ise yön vermedir. Kur'an'da halk'ın da emr'in de Allah'a mahsus olduğu" buyrulur. Dolayısıyla İkbal'e göre, benliğin/ruhun gerçek mahiyeti, sevk ve idareci özelliğidir. Böylesi özelliklere sahip olması benliğin tek ve muayyen bir varlık olmasını gerekli kılar.³⁰ Bu nokta, benliğin imhasından, bertaraf edilmesinden, şahsiyetin ilahi ummanda kaybolmasından bahseden (tasavvufi) geleceğe karşı İkbal'in benliğin asli gerçekliğini savunduğu noktadır. İkbal, fenafillâh'ı

24 İqbal, R., s. 99.

25 İqbal, R., s. 102; İkbal'in şuur halini "bilinç akışına" benzetmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız; Celal Türer, "William James'ten Muhammed İkbal'e", *Felsefe Dünyası*, 1999, sayı 29, s. 47-61 ve Celal Türer, "Bilinç Akışı", *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci, 2004, Cilt II, s. 585-592.

26 İqbal, R., s. 100.

27 İqbal, R., s. 102.

28 Kur'an, İsra, 17/85.

29 Kur'an, Araf, 7/54.

30 İqbal, R., s. 103.

isteyen mutasavvıf olmak yerine, kendi nuru ile Allah'ı gören kul olmayı tercih eder. Eğer insan benliğini keşfeder ve onu Allah'a tevcih ve teslim ederse ubudiyet tam manasıyla tahakkuk etmiş olur. Çünkü insan yalnızca Allah'a bakmak suretiyle insanlığını ispat edebilir; kendini ve Allah'ı tanımak hakiki hayat, hakiki kulluktur. Başka bir ifadeyle gözü Hakka karşı açmak ubudiyettir, kendini perdesiz görmek yaşamaktır.³¹

İkbal'e göre insan nihaî özünde ruhani bir gerçeklik olduğu için, varlığı ya da gerçekliğini İlahî Yaratıcı Kudret'ten alır. Nitekim Yüce Allah, insanı kendi mükemmelliğinin saf imkânlarından yaratmış ve İlahî Mükemmellikleri kazanmak için onu bütün yeteneklerle donatmıştır. Bu, saf bir hediye ve lütuftan başka hiç bir şey değildir. Zira o, varoluş ağacının en verimli meyvesi ve ilahî yaratılışın ihtişam tacıdır. Yaratılan her şey bu taçta kendisini gösterir. Sözelimi kâinatın yaratılışı, insanın yaratılışına toprak olarak hizmet etmesi içindir. Çünkü insan yaratılışın ana konusu; kâinatın bir önsöz olduğu gerçek hikâye ve esas kitaptır. İkbal'e göre bu eşsiz varlık, sonsuzdur çünkü o, İlahî Yaratıcı Güçte, bir imkân olarak mevcuttur; fakat onun kâinatı ortaya çıkışı İlahî Buyruk ve İlahî Yaratma sayesinde. İnsanın kâinatı ortaya çıkışı bir başlangıca sahiptir ve evrimsel süreç içinde gerçekleşir. Bu noktada hayat benliğin eylemleri için bir alan önerir.³² Eğer ben/lik ne olduğunun farkındaysa hayat, ilahi sıfatların nüfuzu ile mükemmelleşmeye ve ölümsüzlüğe yönelen yaratıcı bir aktiviteye dönüşür. Benliğin (ya da gücünün) farkına varamayan insanlar, sahibi Allah olan hayat cevherini işleyemez; oradaki kıymet ve değerleri heba ederler. Oysa hayat İkbal'in sözleriyle kendini Mutlak Ben ile süslemek; kendi varlığı için şahadet istemektir.³³

İkbal'in düşüncesinde insanın şahsiyet kazanması kendisini evrensel bir şahsiyet hayatına bağlayarak gerçekleşir. Zira insanın gerçek şahsiyeti bir şey değil; bir eylemler bütünüdür. Bu manada tüm deneyimlerimiz birbirine delalet eden, sevk ve idare edici bir maksadın vahdeti ile bir arada duran eylem silsilesinden ibarettir. Ferdi varlıklar, ancak Mutlak Varlığa bağlanarak, yani O'nun yaratıcı hayatına şuurlu bir şekilde iştirak ederek, tabiatlarının içerdiklerini gerçekleştirebilir veya o istikamette

31 İqbal, *Cavidname*, s. 132.

32 İqbal, R., s. 116.

33 İqbal, *Cavidname*, s. 86.

inkışaf edebilir; hakiki bir şahsiyet hüviyetini elde edebilirler.³⁴ Bu nokta, hakikatin insanın sevk ve idare edici eylemlerinde kaim olduğu gerçeğidir. Bu hususu Kur'an bağlamında, benliğin ilahi hitabın şeklini alması olarak okuyabiliriz. İktbal şöyle der; "Mümin zahiren Kur'an'ı okur, hakikatte kendisi Kur'an'dır."³⁵

İktbal'e göre Halik'in yaratıcı hayatına şuurlu bir şekilde iştirak edebilmek, onun ifadesiyle bir avuç topraktan cayır cayır yanan ateş meydana getirebilmek için benliği güçlendirecek bir hayat programı izlenmesi gerekir. Bu program ruhani yücelişin yegâne yolu, Yüce Yaratıcı ile irtibatın dili; benliği kemale erdirecek tek nüshadır. O, Kur'an âlemi'dir. İktbal'in özellikle Cavidname'de kullandığı bu ifade, esasen onun Kur'an tasavvuruna işaret eder. Buna göre onun Kur'an tasavvurunun ana noktasında yazılı bir metin yoktur. O, geleneğin ve özellikle sufilerin mushaf halinde bir Kur'an tasavvur etmediklerini; böylesi bir anlayışa karşı çıktıklarını bilmektedir. Bu yüzden o, hayattan fıskıran, kalplerde taşınan (mahmul fil kulub) ve insanın fiillerinde tezahür eden bir anlayışı sahiplenir. Buna göre Kur'an varlığın özünden gelen bir sesleniş, vicdan ve merhameti harekete geçiren bir hitap ve benliğin insan-ı kâmil ile taçlandığı bir âlemdir. Bu âlem, peygamberlerin kalpleri ile iletişim içinde olunan; peygamberlerin suretlerine/ahlaklarına bürünen tek ve külli hakikattir. O, bütün hakikat ve marifetleri kendisinde toplayan cevâmiu'l-kelim olan Hz. Peygamber'in dininin içyüzüdür.

İktbal'e göre Kur'an âlemi'nin dört temeli vardır; ilkin insanın "Allah'ın yeryüzündeki halife"si olarak yaratılmış olduğu esas; ikinci olarak tamamıyla Kur'an'a dayanan "ilahi hükümlerlik" esas; üçüncüsü yeryüzünün Allah'ın mülkü olduğu ve insana sadece kullanılması için "emanet" edildiği esas ve dördüncü olarak "ilmin" Allah'tan koptuğu/bahşedildiği esas.³⁶ İlk esas, insanın Allah tarafından seçilmiş ve öylece yaratılmış bir varlık; her türlü eksikliklerine rağmen Allah'ın yeryüzündeki halifesi ve Kur'an'ın emanet diye adlandırdığı hür bir şahsiyete sahip bir varlık olduğunu söyler. İnsanın halife kılınması ancak ilahi hitabı anlama ve eyleme geçirmesi ile açığa çıkar. Muhatab hitaba iradi iştirak ve ittibat ile eşref-i mahlûk olur. Bu yüzden halifelik elimize düşen bir hediye değil, olmakta olan, inkışaf eden cevherin ikmal ve itmamıdır. Hem Kur'an hem de hayat gerçek anlamını onda tezahür ettirir.

34 İktbal, R., s. 72.

35 İktbal, Darb-ı Kelim, çev. Ali Nihat Tarlan, İstanbul, 1958, s. 26.

36 A. Schimmel, *Muhammed İktbal*, çev: Senail Özkan, Kültür Bak. Yayınları, Ankara, 1990, s. 132-133

Kur'an âleminin ikinci esası, insanın Allah'ın hükümranlılığına itaat etmesini ve böylelikle ruhani yükselişine engel olan bağlardan azad edileceğini hatırlatır. Üçüncü esas yeryüzünün Allah'ın mülkü olduğu ve insana “emanet” oluşudur. Kuşkusuz bu esas önceki iki esasla alakalıdır. Zira “emanet” kelimesinin kök anlamını oluşturan eminlik ve güvenlik esasen ne olduğumuz ve neye bağlandığımızla ilişkilidir. Bu ilişki, Allah'ın mülkü olan yeryüzündeki tüm varoluşsal durumları ihtiva eder. Bu manada insanın kendisine, topluma, evrene ve Yaratıcı'sına olmak üzere çeşitli emanet ilişkilerinden bahsedebiliriz. Ancak burada emanetten kastedilen şey Kur'an'dır. Kur'an'ı okuyup onu hayatına geçirmek ve yaşanılır kılmak emanete riayettir. Hilafetin gerçekleşmesi, bu emanetin hakikatini anlamak ve muhtevasını paylaşmakla mümkündür.

Kur'an âleminin dördüncü esası, ilmin kaynağının Allah olduğuna işaret eder. Kur'an-ı Kerim ilmin üç kaynağından bahseder: Bunlar, tarih, tabiat ve hayattır. İnsan nihai gerçekliğin bilgisine ulaşmak için bunların her birine önem vermelidir. İktbal'e göre tabiat, Yüce Yaratıcının tezahürü (manifestation), kendi sırrını aksettirdiği ayna; varlığı ve gerçekliğini belirten bir ipucudur. Nitekim Kur'an'da tabiatın incelenmesi ve bu konuda derin derin düşünülmesi gerektiği yönündeki çağırının amacı, tabiatın gerçeğin bir simgesi/işareti olduğu konusunda insanda bir şuur uyandırmaktır. Tabiat olaylarını incelemek, fiziksel olmayan gerçekleri zihnen kavramaya bizleri hazırlar.

İktbal'e göre tarih alanı Kur'an'ın yansıdığı bir zemindir. O, geçmişte yaşanan hadiselerle dair bir ufuk kazandırır. Bu ufuk, ilahi olan (nass) ile tarih (olgu) arasındaki kaynaşma noktasında ortaya çıkan varlık tarzlarını temsil eder. İnsan bu varlık tarzları içinde kendi çağının çocuğu olur; kendi anlama ufkunu oluşturur. İktbal'e göre bu iki bilgi kaynağını tamamlayan ve hakikatle doğrudan ilişkiye girmemizi sağlayan unsur, iç tecrübe, yani sezgidir. Bu insanın araçsız olarak ve buluş yoluyla gerçekle doğrudan ilişki (hakka-l yakîn) kurmasıdır. İlham yoluyla hakikatin bilinmesi için Kur'an'ın ifadesiyle “fuad” veya “kalbe” ihtiyaç vardır. Kalp iç dünyada oluşan bir sezgi, bir kavrayıştır. Kur'an'a göre kalp her şeyi görendir ve onun bildirdikleri tam anlamıyla yorumlanırsa asla yanıltma olmaz. İktbal, kalbin esrarengiz bir yetenek olmadığını ve hakikatle uğraşmanın bir yolu olarak kabul edilmesi gerektiğini ileri sürer. Zira kalp, Kur'an'ın seda ve tecellisinin yansıdığı yerdir.

İkbal, Kur'an'ın ruhunun araştırma ya da bilginin bütün kaynaklarının seferber edilmesi olduğunu savunur. Gerçekten İslamiyet'te akli temelleri araştırma bizzat peygamberlerle başlamıştır. Hz. Peygamber'in sürekli tekrarladığı dua "Ey rabbim, bana eşyanın hakikati ve mahiyeti hakkında bilgi ver" şeklinde idi. İkbal bu gerçeğin daha sonraları tasavvuf ehline işlediğine işaret eder. Bununla beraber o, ikinci yüzyıldan itibaren Kur'an'ın ruhunun Yunan düşüncesi ile karartıldığını; İslamiyet'in dinamik ruhunu yansıtan akli araştırmanın sekteye uğradığını ve bu durumun ancak Gazali'ye dayandırılan fikir ihtilali ile idrak edildiğini beyan eder. Gazali din için, bilim ve metafizikten bağımsız kalarak var olma hakkını elde etmeye çalışmıştır. Ne var ki, mistik tecrübesi sırasında keşfettiği Mutlak'ın tezahürü, kendisine düşüncenin yetersizliğini ve tatmin etmezliğine inandırmıştır. Böylelikle o, düşünce ile sezgi arasında bir ayırıcı çizgi çizmek zorunda kalmıştır. Bu noktada İkbal, tefekkürün dinamik yapısının yeniden keşfedilmesi, yani gerek dış tecrübeyi gerekse iç tecrübeyi dikkate almanın gerektiğini söyler. Onun bu yoldaki gayretleri, tarih, hayat ve tabiat ile bağları kopartılarak deforme olmuş zihinlerdeki algıyı dönüştürme çabalarını temsil eder.

Görüldüğü gibi İkbal'in benlik felsefesi insanın kendisini tanımakla evrendeki ve varlık âlemindeki parçaları birbirine bağlayacağını ima eder. Eğer kişi ne olduğunu bilirse ne yapması gerektiğini de bilir; böylece an be an gelişir.³⁷ O, benliğin, irade ve yaratıcılık gücünden hayat bulduğunu; aşk ve muhabbet sayesinde sağlamlaştığını söyler.³⁸ Benlik cevheri ancak kendini tanımayla, yani bilginin bütün formlarını harekete geçiren bir araştırma ruhuyla ortaya çıkar. Bu ruh, hayatın en temel görünümü olan harekette/eylemlerde yatar.

Sonuç

İkbal, Kur'an'ın mahiyeti ile ilgili tartışmaların esasen varlık ve değer anlayışımıza dayandığını ve bu anlayışın Kur'an âlemindeki esaslarla inşa edilmesi gerektiğini savunur. Ona göre Kur'an fikirden ziyade eylemi vurgulayan ilahi bir hitaptır. Bu hitap çeşitli varoluş tarzlarıyla bizim varlık âlemimizde ortaya çıkar. Bu tezahür, Halik'in yaratıcı hayatına şuurlu bir şekilde iştirak edebilmesi için benliği güçlendirecek bir hayat programı şeklinde görünür. Bu program, ruhu her daim yeni olan ve anla-

37 Muhammed Münevver, *İkbal ve Kur'ani Hikmet*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 136.

38 Seyid Hafı Hüsrevşahi, "İkbal'in Düşünce Dünyası". *Muhammed İkbal Kitabı: Uluslararası M. İkbal Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995, s. 119.

şılmasının ve uygulanmasının muhatapları için varoluşsal bir özellik taşıdığı bir emanettir. İktbal, bu emanetin anlaşılmasında klasik yaklaşımdan ayrılarak hem metafiziksel hem de olguya yer veren anlayışa yönelir. Metafiziksel projektör sayesinde olgusal araştırmaların tahlil edilmesini ve teoriler geliştirilmesini önerir. Buna göre tasavvurumuzun Kur'an'ın bize yönelmişliği ve hayatın bütün varlık alanlarını kuşatması noktasında inşa edilmesi gerekir. Bu husus metafiziksel metinden yazılı metine kadar ulaşan bir yelpazede yorum yapmaya imkân verecektir. Bu yelpazede yapılan yorumlar ilahi perspektif ile olgusal âlem arasındaki dinamik ve diyalektik ilişkiyi yansıtacaktır. Kanaatimizce modernliğin şu ya da bu şekilde (sözgelimi İktbal dolaşımı ile) önümüze getirdiği Kur'an tasavvuru sorunu esasen varoluşumuzu nasıl belirlediğimiz ya da belirleyeceğimiz hususunda bir imkân olarak durmaktadır. Bu imkânın hem Kur'an tasavvurumuzu yeniden inşa etmeye hem de modernliğin ortaya çıkardığı sorunların üstesinden gelen yeni bir dünya oluşturmaya katkısı umulur.